Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

# XVII–XIX ASRLARDA O‘ZBEKISTON MADRASALARIDA FOYDALANILGAN ARAB TILIDAGI DARSLIKLARNING MANBASHUNOSLIK XUSUSIYATLARI

**Jabborov Omondullo Umidjon o‘g‘li**
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy
tadqiqot usullari mutaxassisligi
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: **Nasriddin Mirzayev, t.f.f.d.**
E-mail: omondullojabborov10@gmail.com
Tel.: +998 93 395 45 10
ORCID ID: 0009-0005-3885-5172
https://doi.org/10.5281/zenodo.23371734

**ANNOTATSIYA**

Ushbu maqolada XVII–XIX asrlarda O‘zbekiston hududidagi madrasalarda foydalanilgan arab tilidagi darsliklarning manbashunoslik xususiyatlari tahlil qilinadi. Darsliklarning ta’lim jarayonidagi o‘rni, sharh va hoshiyalarning ilmiy merosni o‘zlashtirishdagi ahamiyati hamda qo‘lyozma manbalarni tadqiq etish masalalariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, madrasa ta’limi tarixini o‘rganishda yozma manbalar, vaqf hujjatlari va qo‘lyozma kataloglarining ilmiy ahamiyati yoritiladi.

**Kalit so‘zlar: madrasa, arab tilidagi darsliklar, qo‘lyozma, manbashunoslik, sharh, hoshiya, Buxoro, ta’lim tarixi.**

## Source-critical characteristics of Arabic-language textbooks used in madrasas of Uzbekistan in the 17th–19th centuries

**ABSTRACT**

This article examines the source-critical characteristics of Arabic-language textbooks used in madrasas in the territory of present-day Uzbekistan during the seventeenth to nineteenth centuries. It discusses the role of textbooks in the educational process, the significance of commentaries and marginal glosses, and the importance of manuscript sources for studying the history of madrasa education. Particular attention is paid to written records, waqf documents, and manuscript catalogues as valuable sources for reconstructing educational practices.

**Keywords: madrasa, Arabic-language textbooks, manuscript, source studies, commentary, marginal gloss, Bukhara, history of education.**

## KIRISH:

XVII–XIX asrlarda Buxoro, Samarqand va boshqa ilmiy-madaniy markazlarda faoliyat yuritgan madrasalar mintaqaning ta’lim va intellektual hayotida muhim o‘rin egallagan. Mazkur davr madrasalarida diniy fanlar bilan bir qatorda arab tili grammatikasi, mantiq, balog‘at va boshqa fanlar ham o‘qitilgan. Arab tili ilmiy asarlarni o‘qish, sharhlash va an’anaviy bilimlarni o‘zlashtirishning asosiy vositalaridan biri bo‘lgan.[1]

Madrasalarda qo‘llanilgan darsliklarni o‘rganish nafaqat ta’lim mazmunini, balki o‘sha davrda shakllangan ilmiy qarashlar, matnlarni sharhlash an’analari va bilimlarni avloddan avlodga yetkazish usullarini aniqlash imkonini beradi. Shu sababli arab tilidagi darsliklarni manbashunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish ta’lim tarixi uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi XVII–XIX asrlarda madrasalarda foydalanilgan arab tilidagi darsliklarning asosiy xususiyatlarini aniqlash hamda ularni tarixiy manba sifatida o‘rganishning muhim yo‘nalishlarini ko‘rsatishdan iborat.

**MAVZUNING O‘RGANILISHI VA TADQIQOT METODLARI:**

O‘zbekiston hududidagi madrasa ta’limi tarixini o‘rganishda Abdusattor Jumanazarovning Buxoro ta’lim tizimiga bag‘ishlangan tadqiqoti muhim o‘rin tutadi. Mazkur asarda Buxorodagi ta’lim muassasalari tarixi yozma hujjatlar va boshqa tarixiy manbalar asosida yoritilgan.[2] Mavzuning xalqaro ilmiy adabiyotlarda o‘rganilishi James Pickettning XIX asr Markaziy Osiyo madrasalari va ulardagi bilimlar tizimiga bag‘ishlangan tadqiqotida ham namoyon bo‘ladi. Muallif madrasa ta’limini arab, fors va turkiy tillar o‘zaro aloqada bo‘lgan keng ilmiy-madaniy muhit doirasida tahlil qiladi.[3]

Mavzuni o‘rganishda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va manbashunoslik tahlili metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda darsliklarning matni, muallifligi, nusxalari, ko‘chirilgan vaqti, kotib qaydlari, muhrlar hamda egalik yozuvlari o‘zaro qiyoslanishi lozim.

**ASOSIY QISM:**

**Arab tilidagi darsliklarning ta’lim jarayonidagi o‘rni**

Madrasalarda arab tilidagi asarlar bir necha ilmiy yo‘nalish bo‘yicha qo‘llanilgan. Jumladan, nahv va sarfga oid kitoblar til qoidalarini o‘rganishga, mantiqqa doir asarlar fikrlash va dalillash usullarini egallashga, balog‘atga oid manbalar esa matn mazmuni va ifoda xususiyatlarini anglashga xizmat qilgan. Fiqh va aqidaga oid asarlar ham madrasa ta’limining muhim tarkibiy qismlaridan hisoblangan.

Biroq muayyan darslikning mavjudligi uning barcha madrasalarda bir xil tartibda o‘qitilganini anglatmaydi. Ta’lim mazmuni madrasa, mudarris, hudud va tarixiy davrga qarab farqlanishi mumkin. Shu sababli darsliklarning tarqalishini aniqlashda faqat asar nomiga emas, balki qo‘lyozma nusxalari, kutubxona qaydlari va ta’limga oid hujjatlarga ham tayanish zarur. Mavzuga oid zamonaviy tadqiqotlar ham madrasa ta’limini yozma manbalar bilan birgalikda o‘rganish muhimligini ko‘rsatadi.[4]

**Sharh va hoshiyalarning manbashunoslik ahamiyati**

Arab tilidagi darsliklarning muhim xususiyatlaridan biri ularning sharh va hoshiyalar orqali o‘rganilganidir. Sharh asosiy matndagi tushunchalarni izohlash, murakkab masalalarni ochib berish va muallif fikrini kengroq tushuntirishga xizmat qilgan. Hoshiya esa matn yoki sharhdagi ayrim masalalarga qo‘shimcha izoh, e’tiroz va ilmiy mulohazalarni jamlagan.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan bunday yozuvlar alohida ahamiyatga ega. Ular muayyan asarning keyingi davrlarda qanday talqin qilinganini, qaysi masalalar ilmiy munozaralarga sabab bo‘lganini va matnning o‘quv jarayonida qanday qo‘llanganini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, qo‘lyozmada mavjud har qanday izohni avtomatik ravishda madrasa darsida yozilgan qayd sifatida talqin qilish mumkin emas. Buning uchun yozuvning xususiyati, joylashuvi, siyoh va xat tafovutlari hamda boshqa dalillar o‘rganilishi kerak.

**Qo‘lyozmalarni o‘rganish mezonlari**

Arab tilidagi madrasa darsliklarini tadqiq etishda bir necha muhim mezon mavjud. Birinchidan, asarning nomi va muallifini aniqlash lozim. Ayrim qo‘lyozmalarda sarlavha qisqartirilgan, muallif nomi esa matnning oxirida yoki boshqa qo‘shimcha qaydda keltirilgan bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, nusxaning ko‘chirilgan vaqti va kotibi haqidagi ma’lumotlar tekshiriladi. Uchinchidan, qo‘lyozmaning tarkibi, varaqlar soni, matnning to‘liqligi va boshqa nusxalardan farqlari qayd etiladi.

Qo‘lyozmaning egalik yozuvlari, muhrlari va vaqfga oid qaydlari ham muhim dalil bo‘lishi mumkin. Biroq bunday ma’lumotlar alohida tekshirilmasdan turib, qo‘lyozma muayyan madrasada o‘qitilganini qat’iy tasdiqlamaydi. Bu xulosani chiqarish uchun qo‘lyozma ma’lumotlarini vaqf hujjatlari, madrasa faoliyatiga oid yozma manbalar va katalog tavsiflari bilan qiyoslash zarur.

Shunday qilib, arab tilidagi darsliklarni faqat matn sifatida emas, balki yaratilishi, ko‘chirilishi, tarqalishi va o‘qitilish jarayoni bilan bog‘liq tarixiy manba sifatida o‘rganish kerak. Bunday yondashuv XVII–XIX asrlarda O‘zbekiston hududidagi madrasa ta’limining mazmuni va ilmiy an’analarini chuqurroq yoritishga imkon beradi.

**XULOSA:**

XVII–XIX asrlarda O‘zbekiston hududidagi madrasalarda foydalanilgan arab tilidagi darsliklar mintaqaning ilmiy va ta’lim tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ular orqali o‘qitilgan fanlar, bilimlarni o‘zlashtirish usullari hamda sharh va hoshiya an’analarini tadqiq etish mumkin.

Biroq darsliklarning tarixiy ahamiyatini to‘liq aniqlash uchun matn tahlili bilan cheklanib qolmaslik kerak. Qo‘lyozmaning moddiy xususiyatlari, kotib qaydlari, egalik yozuvlari, vaqf hujjatlari va katalog ma’lumotlarini o‘zaro qiyoslash zarur. Kelgusidagi tadqiqotlarda aniq qo‘lyozma nusxalarini, ularning saqlanish joyi va inventar raqamlarini ko‘rsatgan holda o‘rganish madrasa darsliklarining manbashunoslik xususiyatlarini yanada ishonchli ochib berishga xizmat qiladi.

**Izohlar va snoskalar:**

1. Mavzuga doir umumiy tarixiy tahlil uchun qarang: Mukhiddinova M. About the Education System in Madrasahs of Bukhara at the Beginning of the 19th Century//Central Asian Journal of Social Sciences and History, №10. 2023. – P. 105-113. https://doi.org/10.51699/cajssh.v4i10.918.

2. Jumanazarov A. Buxoro ta’limi tizimi tarixi. – T.: Fan, 2017.

3. Pickett J. Educating Muslim Intellectuals: Was There a ‘Persianate’ Madrasa in Central Asia in the Nineteenth Century?//Islamic Ecumene: Comparing Muslim Societies / ed. D.S. Powers, E. Tagliacozzo. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2023. – P. 26-42. https://doi.org/10.7591/cornell/9781501772382.003.0003.

4. Mukhiddinova M. About the Education System in Madrasahs of Bukhara at the Beginning of the 19th Century//Central Asian Journal of Social Sciences and History, №10. 2023. – P. 105-113; Pickett J. Educating Muslim Intellectuals: Was There a ‘Persianate’ Madrasa in Central Asia in the Nineteenth Century?//Islamic Ecumene: Comparing Muslim Societies / ed. D.S. Powers, E. Tagliacozzo. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2023. – P. 26-42.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:**

1. Jumanazarov A. Buxoro ta’limi tizimi tarixi. – T.: Fan, 2017. – 312 b.
2. Mukhiddinova M. About the Education System in Madrasahs of Bukhara at the Beginning of the 19th Century//Central Asian Journal of Social Sciences and History, №10. 2023. – P. 105-113. https://doi.org/10.51699/cajssh.v4i10.918.
3. Pickett J. Educating Muslim Intellectuals: Was There a ‘Persianate’ Madrasa in Central Asia in the Nineteenth Century?//Islamic Ecumene: Comparing Muslim Societies / ed. D.S. Powers, E. Tagliacozzo. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2023. – P. 26-42. https://doi.org/10.7591/cornell/9781501772382.003.0003.